

IBÈRIA ROMA AL-ÀNDALUS

EL FI COM A PRINCIPI

XXXIX Jornades Internacionals d'Intervenció en el Patrimoni Arquitectònic

Edició a càrrec de Jordi Segura, Núria Corbella, Josep Esteve, Laia Renalias, Leticia Soriano

AGRUPACIÓ D'ARQUITECTES
PER A LA DEFENSA I LA INTERVENCIÓ
EN EL PATRIMONI ARQUITECTÒNIC

Col·legi d'Arquitectes
de Catalunya

IBÈRIA ROMA AL-ÀNDALUS

>

EL FI COM A PRINCIPI

XXXIX Jornades Internacionals d'Intervenció en el Patrimoni Arquitectònic

Edició a càrrec de Jordi Segura, Núria Corbella, Josep Esteve, Laia Renalias, Leticia Soriano

AGRUPACIÓ D'ARQUITECTES
PER LA DEFENSA I LA INTERVENCIÓ
EN EL PATRIMONI ARQUITECTÒNIC

Col·legi d'Arquitectes
de Catalunya

Aquesta edició ha estat possible gràcies a:

Inmobiliaria **SAMUR S.L.**

Amb el suport de:

Amb el patrocinio de:

Col·laboradors:

museu badalona |

ETSAB

laSalle

IBÈRIA ROMA AL-ÀNDALUS. EL FI COM A PRINCIPI

XXXIX Curset AADIPA - COAC Jornades Internacionals d'Intervenció en el Patrimoni Arquitectònic

Els continguts i reflexions d'aquesta publicació responen al treball realitzat per l'equip editor en el marc del XXXIX Curset de Patrimoni.

Idea i direcció: Jordi Segura, Núria Corbella i Josep Esteve.

Equip editor: Jordi Segura, arquitecte. Cap del Servei d'Arquitectura, Conservació i Millora del Patrimoni. Secretaria d'Habitatge i Millora Urbana. Generalitat de Catalunya / Núria Corbella, arquitecta. Especialista en Rehabilitació de Patrimoni Històric. Institut Català del Sòl / Josep Esteve, arquitecte / Laia Renalias, arquitecta. AleaOlea arquitectura i paisatge / Letícia Soriano, arquitecta. AleaOlea arquitectura i paisatge.

Textos de presentació dels capítols: Jordi Segura.

Coordinació editorial: Laia Renalias

Documentació gràfica: Fotografies: Josep Esteve (pàg. 209), Carles Serrano (pàg. 82, 83, 85 i 231), Letícia Soriano (pàg. 83), Roger Such (pàg. 132) i Marta Urbiola (pàg. 136 i 207). Plànols redibuixats: Laia Renalias i Letícia Soriano (pàg. 82, 83, 198 i 199).

Revisió lingüística: Maite Puig.

Maquetació: Lluís Mestres

Impressió: Impremta Barnola, S.L. (Guissona).

Adreça i contacte: AADIPA - COAC. Plaça Nova 5, 08002 Barcelona. aadipa.curset39@gmail.com

ISBN: 9788496842-67-0

Dipòsit legal: B 22.025-2017

Primera edició: Octubre 2017. 440 exemplars

Edició digital: disponible a la web del COAC - AADIPA

© dels textos: els autors respectius.

© de les fotografies i elements gràfics: els autors respectius dels textos. Quan les imatges o els elements gràfics no són obra del mateix autor de la ponència, s'indica en l'article.

© de l'edició: Col·legi d'Arquitectes de Catalunya – Agrupació d'Arquitectes per a la Defensa i la Intervenció en el Patrimoni Arquitectònic (AADIPA). Plaça Nova, 5, 6a planta. 08002 Barcelona.

No es permet la reproducció total o parcial d'aquest llibre, ni la seva incorporació a un sistema informàtic ni la seva transmissió en cap format ni per cap mitjà, sigui electrònic, mecànic, fotocòpia, enregistrament o altres mètodes, sense el permís previ, i per escrit, dels titulars del copyright.

Els vídeos de les ponències es poden veure a:

<https://www.arquitectes.cat/ca/aadipa-xxxix-curset-videos>

Pròleg. Antoni Vilanova	10
Presentació, agraïments i editorial.	12

PRESÈNCIA I PERVIVÈNCIA DE LES TRES CULTURES

Presència i pervivència de les tres cultures	16
Cronograma	22

EL FI COM A PRINCIPI

El fi com a principi	26
Culturas antiguas. Pedro Azara	28
El oppidum de Puente Tablas, Jaén, y la formación de la ciudad íbera en el alto valle del Guadalquivir. Arturo Ruiz y Manuel Molinos	32
Entrar al Panteó avui. Miquel del Pozo	38
Puerta nueva. El Atrio de la Alhambra. Álvaro Siza y Juan Domingo Santos	42
Permanències. Álvaro Siza	47

EL TERRITORI

El territori	50
L'estudi de l'evolució del paisatge a Catalunya. Dels ibers als romans. Gènesi i característiques. Oriol Olesti	52
L'ocupació del territori a al-Àndalus. Dídac Gordillo	58
Empúries. Museu d'Arqueologia de Catalunya.	62
L'edifici de recepció en el conjunt monumental d'Empúries. Fuses-Viader Arquitectes	64
Restauració i adequació del fòrum romà d'Empúries. Encaminaments. Lola Domènech	66
Reforma del criptopòrtic i peristil de la domus dels mosaics d'Empúries. Irene Sancho i Pere Castanyer	68
Museïtzació de l'estoa, l'àgora i els itineraris de la ciutat grega d'Empúries. Josep Maria Fortià	69
Intervenció en el paisatge cultural de la ensenada de Bolonia de Cádiz. Marta García de Casasola	70

El centro de visitantes de Baelo Claudia. Guillermo Vázquez Consuegra	72
Restauració de l'aqüeducte romà de Tarraco. Joan-Albert Adell	74
Intervencions puntuals al territori: la Torre del Breny, a Castellgalí; l'arc romà del Pont del Diable, a Martorell-Castellbisbal. Joan Closa	76
La restauració de 1995-1997 de l'Arc de Luci Licini Sura o Arc de Berà. Jaume R. Costa	78
La Alcazaba de Reina. Seis actuaciones y reflexiones sobre un paisaje material. Gonzalo Díaz-Recasens y Gonzalo Díaz y Recasens	80
Jaciment de Madinat al-Zahra	82
El museo de Madinat al-Zahra. Nieto Sobejano Arquitectos	84
Recuperació dels castells d'estrucció andalusina d'Amposta i Ulldecona. Jordi Segura	86
El conjunt històric d'Olèrdola. Història, arquitectura, arqueologia. Núria Molist	88
El Camp de les Lloses, un avant-post militar d'època romanorepublicana (125-75 a.e.), Tona, Barcelona. Montserrat Duran i Imma Mestres	89
La ciutat ibèrica del Castellet de Banyoles. Agustí Jardí	90
El jaciment ibèric del Montgròs. El Brull. Claudi Aranyó	91
El jaciment arqueològic de l'Esquerda. Més de quaranta anys de recerca al servei del coneixement del patrimoni. María Ocaña, Imma Ollich i Montserrat de Rocafiguera	92
Magatzems i aula en el parc arqueològic de la Ciutadella de Roses. Joan Falgueras	93

LA CIUTAT

La ciutat	96
La idea de ciudad en las antiguas civilizaciones del Mediterráneo. Formas de construir, costumbres de habitar. Marta Llorente	104
Retrobant els pobles ibers. Margarida Genera	108
Intervenir en poblat ibèrics. Marc Manzano	112
La Moleta del Remei. Jordi Segura i Marc Manzano	114
Els Vilars d'Arbeca. Carme Casals	115
La ciutat ibèrica d'Ullastret. Una aglomeració urbana capital d'un territori. Meritxell Inaraja i Gabriel de Prado	116
Tarraco. Construir damunt les restes. Maite Miró	121
Tarraco. Construir sobre les restes: quelcom més que pedres trencades. Joan Menchon	124
Pla director dels paviments de la Part Alta de Tarragona. Jordi Segura	126
Arranjament del carrer Enrajolat de Tarragona. Carlos Brull	128

Plaza dels Sedassos en el marco del circo romano. Nacho Álvarez	130
Les empremtes de la Tarraco romana en la restauració de l'església de la Santíssima Trinitat. NUA Arquitectures	131
Construcció del claustre de la Catedral de Tarragona sobre les restes del recinte de culte imperial. Figuerola-Gavaldà-Romera Arquitectes	132
La ciutat romana de Baetulo. Margarida Abras	134
Barcino, una colònia fundada per Octavi August. Fem recerca, el Pla Barcino. Carme Miró	138
Barcino. De ciutat romana a ciutat tardoantiga. Julia Beltrán	140
Els treballs per a la consecució d'un pla director de la muralla romana de Barcelona. Marc Aureli Santos	142
Adequació de la domus Avinyó. VORA Arquitectura	144
Balaguer andalusina. Evolució i intervencions. Montserrat Giné i Carme Alòs	146
Evolución urbana de Granada desde los primeros asentamientos ibéricos hasta la época nazarí. Antonio Orihuela	150

ARQUITECTURA

Arquitectura	156
Roma y al-Ándalus como pretexto. Transferencias formales, apropiaciones tipológicas. Josep M. Rovira	160
Tarraco: historia humana y arqueología. Ricardo Mar y Joaquín Ruiz de Arbulo	164
Córdoba romana. Gabriel Ruiz Cabrero	168
Palimpsesto e Palíndromo: A Musealização do Sítio Arqueológico da Praça Nova do Castelo de São Jorge Carrilho da Graça Arquitectos	174
La villa romana La Olmeda. Paredes Pedrosa Arquitectos	178
La biblioteca pública de Ceuta. Paredes Pedrosa Arquitectos	180
Integración urbana y urbanización de los espacios exteriores del conjunto monumental de las iglesias de Sant Pere de Terrassa. Pere Riera	182
La restauració de les esglésies de Sant Pere de Terrassa. Esther Colls i Alfred Pastor	186
El Palau de la Suda a l'entorn de la Seu Vella de Lleida. Ramon Maria Puig	190
Intervenciones en Itálica. Francisco Reina	192
El Patio de Banderas del Alcázar de Sevilla. Trabajos arqueológicos. Miguel Ángel Tabales	194
El Patio de Banderas del Alcázar de Sevilla. Protección arqueológica de la excavación. Francisco Reina	195
Variae architecturae formae: la Catedral de Sevilla Eduardo Mosquera y Clara Mosquera	196
Superposicions a la Catedral de Sevilla i la Mesquita de Córdoba	198
El puente romano de Córdoba y las dos puertas. Juan Cuenca	200

Los Alcázares de Córdoba. Juan F. Murillo	201
Intervención en la Casa del Chapiz, Albaicín, Granada. Antonio Orihuela	202
El parc arqueològic de la ciutat romana de lessó, a Guissona. Josep Ros	204
El museu i poblat Ibèric de Ca n'Oliver, Cerdanyola del Vallès. Joan Francès	206
La vil·la romana de Vilauba. Lluís Bayona i Pere Castanyer	207
La vil·la romana de Torre Llauder de Mataró. Joaquim García i Vanessa Muñoz	208
El temple romà d'Auso en el context de la ciutat romana. Montserrat de Rocafiguera	209
Centcelles, arquitectura i iconografia. Josep Anton Remolà	210
Intervenció a l'entorn de la vil·la romana de Centcelles. Workshop impartit a La Salle Arquitectura, amb motiu del XXXIX Curse. Pedro García i Marc Manzano	212
Herències. Constància i canvi a l'arquitectura. Roger Such	216

CONSTRUCCIÓ

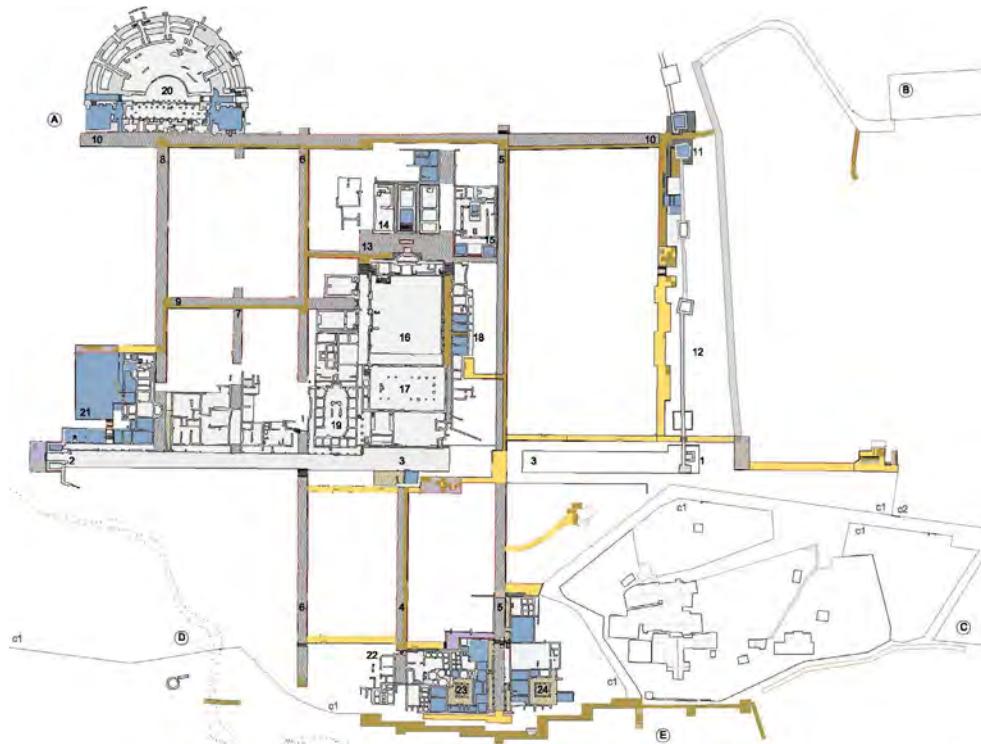
Construcció	220
Topografies en el temps: patrimoni arquitectònic i habitabilitat. Toni Gironès	222
El Mercat de Sant Antoni. Ravetllat Ribas Arquitectes	226
La torre de Vallferosa. Evolució, restauració i datació. Joan Menchon, Ramon Calonge i Josep Esteve	230
El yeso entre Oriente y Occidente. Camilla Mileto y Fernando Vegas	234
Restauración de los muros de tapia de las paratas de las huertas del Generalife. Isabel Bestué	238
Trabajos de conservación en la muralla de La Hoya, Almería, 2006-2011. Jesús María Basterra	242
A través de la muralla, a través del tiempo. Intervención de Antonio Jiménez Torrecillas en Granada. Miguel Gómez	José 244
La mezquita del Cristo de la Luz de Toledo. Francisco Jurado	246
Los proyectos de restauración del circuito hidráulico y pavimentación del Patio de los Leones de la Alhambra (2009-2012). Estudio de Arquitectura Pedro Salmerón Escobar	250
La restauració del Pont de les Caixes de Constantí. Miquel Orellana i Pau Jansa	252
Diagnosi de la muralla andalusina del Pla d'Almatà a Balaguer. Proves pilot per a la seva consolidació. Margarita Costa i Manuel Julià	253
Adequació de l'assentament iberoromà de Sant Miquel de Vinebre (Ribera d'Ebre). Carlos Brull	254
BIBLIOGRAFIES	257

Intervención en el paisaje cultural de la ensenada de Bolonia de Cádiz

MARTA GARCÍA DE CASASOLA, ARQUITECTA. INSTITUTO ANDALUZ DEL PATRIMONIO HISTÓRICO / CONSEJERÍA DE CULTURA DE LA JUNTA DE ANDALUCÍA

1. Planimetría general.

Promotor: INSTITUTO DEL PATRIMONIO CULTURAL DE ESPAÑA. Dirección General de Bellas Artes y Bienes Culturales y de Archivos y Bibliotecas. Ministerio de Educación, Cultura y Deporte. (Cofinanciación con el 1% cultural del Ministerio de Agricultura, Alimentación y Medio Ambiente) / Jesús Prieto de Pedro, director general de Bellas Artes y BB CC y de AA y BB / Alfonso Muñoz Cosme, subdirector general del IPCE. **Redacción del proyecto:** INSTITUTO ANDALUZ DEL PATRIMONIO HISTÓRICO / CONSEJERÍA DE CULTURA DE LA JUNTA DE ANDALUCÍA / Román Fernández-Baca Casares, director del IAPH. **Dirección de las obras:** Román Fernández-Baca Casares, arquitecto, director del IAPH / Marta García de Casasola Gómez, arquitecta IAPH / Beatriz Castellano Bravo, arquitecta IAPH. **Conjunto arqueológico de Baelo Claudia:** Ángel Muñoz Vicente, arqueólogo-conservador del patrimonio histórico, director del CABC. La ficha técnica completa del equipo de trabajo asignado a este proyecto puede consultarse en el siguiente enlace: http://repositorio.iaph.es/bitstream/11532/270639/1/14657_Bolonia.pdf

- A Yacimiento arqueológico.
- B Sede institucional. Centro de recepción de visitantes.
- C Necrópolis sureña.
- D Arroyo de las Breñas.
- E Playa de Bolonia.

- 1 Puerta este.
- 2 Puerta oeste.
- 3 Decumano Máximo.
- 4 Cardo del Foro.
- 5 Cardo de las Columnas.
- 6 Cardo del Mercado.
- 7 Cardo de las Tiendas.
- 8 Cardo del Teatro.
- 9 Decumano del Foro.
- 10 Decumano del Teatro.
- 11 Puerta oriental del Decumano del Teatro.
- 12 Murallas.
- 13 Explanada de los Templos.
- 14 Templos del Capitolio.
- 15 Templo de Isis.
- 16 Plaza del Foro.
- 17 Basílica.
- 18 Tiendas del Foro.
- 19 Mercado.
- 20 Teatro.
- 21 Termas.
- 22 Factorías de salazón.
- 23 Vivienda del oeste.
- 24 Vivienda del reloj de sol.

Actuaciones en el borde costero.

- c1 Nuevos límites:
- c2 Cerramiento con malla;
- c3 Cerramiento con cable.

- Nueva museología y museografía:
- Gravas en calles y explanadas urbanas;
- Grava en manzana arqueológica;
- Grava en encintado de estructuras arqueológicas.

Acondicionamiento de la visita y mejoras de la accesibilidad:

- a Áreas de estancia;
- b Pasarelas de madera;
- c Superficies de albero.

2. Encaje formal de la pasarela sobre la duna del borde costero.

3. Vista del foro y la basílica desde la plataforma de observación accesible del itinerario cultural.

La ensenada de Bolonia es un lugar mágico, caracterizado como paisaje a través de la identificación de las diferentes percepciones que allí conviven y el reconocimiento de los elementos culturales y naturales dispersos en el territorio. Un espacio frente al mar, una cuenca visual en cuyo centro se sitúa la ciudad romana de Baelo Claudia.

La propuesta de intervención paisajística responde a las necesidades de protección que el Convenio Europeo del Paisaje (2000) define, apostando por la activación de soportes como mecanismo para ordenar el registro y la experiencia de este lugar.

El proyecto se elabora a partir de las directrices y estrategias enunciadas en la Guía del Paisaje, documento de gestión y planificación territorial desarrollado por el Instituto Andaluz del Patrimonio Histórico, atendiendo concretamente a las siguientes líneas de trabajo:

Protección y mejora del medio físico:

- Proyecto de paisaje en el borde costero.

Recursos culturales:

- Red de itinerarios culturales;
- Plan de acciones en Baelo Claudia.

Proyecto de paisaje en el borde costero

Las transformaciones en el borde costero se realizan interpretando los resultados de las investigaciones arqueológicas llevadas a cabo, proyectando un cerramiento apoyado en una pasarela de madera que conecta con los itinerarios existentes ejecutados por Medio Ambiente. El trazado se geometriza a partir de la direccionalidad marcada por la estructura de *cárdos* y *decumanus* propia del urbanismo romano, y genera áreas de estancia en un borde que se dilata y que, en su materialización, quiere recordar

una posible estructura de pantalanes que pudiera existir en esta ciudad portuaria dedicada al comercio de salazones. Visualmente se recupera la relación con el mar.

Red de itinerarios culturales

Se activa la red de itinerarios culturales en diferentes áreas de la ensenada de Bolonia, como la que conduce a las tumbas antropomorfas de Betis o a la necrópolis de los Algarbes en Punta Paloma.

En el conjunto arqueológico de Baelo Claudia, la conexión con los itinerarios se traduce en un nuevo trazado de las calles de la ciudad, ajustando dimensiones y proponiendo un nuevo lenguaje material basado en diferentes texturas de grava, madera y piedra natural. Asimismo, se modifican los recorridos y se ejecutan nuevos accesos al yacimiento.

Plan de acciones en Baelo Claudia

La actuación se completa con el plan de acciones en Baelo Claudia, atendiendo a las necesidades museológicas y museográficas que inaugura el nuevo centro de recepción de visitantes.

Además de nuevos cerramientos y delimitaciones de las áreas arqueológicas, ejecutadas en acero para minimizar secciones e impacto, se proponen señalizaciones que ayuden a la lectura patrimonial del conjunto.

La interpretación apuesta por un lenguaje constructivo, contemporáneo, que facilite la lectura del lugar a través del recorrido; que genere puntos de parada, áreas de estancia, y que conecte con el territorio a través de los itinerarios culturales.

(Bibliografía: página 259)

Fig. 1: Departamento de Proyectos. IAPH.

Fig. 2 y 3: J. Granada.

